

СРЕБЪРНИЯТ ВЕК: НОВИ ОТКРИТИЯ

Посвещава се на 780 години от възстановяването
на Българската патриаршия (1235 г.),
640 години от интронизацията
на Патриарх Евтимий (1375 г.),
600 години от интронизацията за Киевски митрополит
на Григорий Цамблак (1415 г.)

Сборникът е съставен от доклади
на международната конференция,
състояла се на 10 и 11 май 2015 г. в БАН
с благословението
на българския Патриарх Неофит

ИК „Гутенберг“
София 2016

В статията на Хилде Фай и корицата са използвани илюстрации из кодекс A, The New York public library и кодекс St. Georgen, Badische Landesbibliothek Karlsruhe, оригинален диапозитив с позволение за научното изследване „ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК И КОНСТАНСКИЯ ВСЕЛЕНСКИ СЪБОР“

За корицата е използван плакатът на Костадинка Миладинова и Елена Колева за конференцията

© Аделина Ангушева, Анисава Милтенова, Боряна Велчева, Васил Гюзелев, Вася Велинова, Дан Замфиреску, Деница Петрова, Донка Петканова, Ивона Карачорова, Искра Христова-Шомова, Климентина Иванова, Лора Тасева, Мария Йовчева, Мария Спасова, Марко Скарпа, Пламен Павлов, Хилде Фай, Юрген Фуксбауер, автори, 2016

© Анисава Милтенова, съставител, 2016

© Жеко Алексиев, оформление на корицата, 2016

© ИК „Гутенберг“, 2016

ISBN 978-619-176-063-3

СРЕБЪРНИЯТ ВЕК: НОВИ ОТКРИТИЯ

Посвещава се на 780 години от възстановяването на Българската патриаршия (1235 г.), 640 години от интронизацията на Патриарх Евтимий (1375 г.), 600 години от интронизацията за Киевски митрополит на Григорий Цамблак (1415 г.)

Сборникът е съставен от доклади на международната конференция, състояла се на 10 и 11 май в БАН с благословението на българския Патриарх Неофит

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Предговор</i>	9
<i>Слово на Патриарх Неофит</i>	13
<i>Васил Гюзелев. Обновление патриаршества българского царства</i>	15
<u>Донка Петканова.</u> Личността на Григорий Цамблак	31
<i>Хилде Фай (Германия/България). Вселенският събор в Констанц:</i> Григорий Цамблак – неговата мисия, неговият апел.....	41
<i>Дан Замфиреску (Румъния). La restauration de la patriarchie bulgare, la renaissance religieuse et culturelle de la „Slavia orthodoxa“ et l’affirmation de la culture roumaine dans l’Europe byzantine</i>	55
<i>Климентина Иванова. Какво знаем и какво не знаем за книжовната дейност на св. Патриарх Евтимий</i>	61
<i>Мария Спасова. Източници за речта на Григорий Цамблак пред църковния събор в Констанц</i>	91
<i>Аделина Ангушева-Тиханова (Англия). Григорий Цамблак и византийското наследство: екзегеза и диегеза в късносредновековната балканска риторическа традиция</i>	113
<i>Боряна Велчева. Търновецът Григорий Цамблак</i>	135
<i>Лора Тасева. Стилът на двама балкански преводачи като свидетелство за развойните алтернативи пред книжовния език през XIV век</i>	139
<i>Ивона Карачорова. Речник на съчиненията на Патриарх Евтимий</i>	151

<i>Искра Христова-Шомова. Климентовите Общи служби – пет века</i> богослужебна употреба	163
<i>Мария Йовчева. Химнографската прослава на св. Филотея</i> Темнишка в южнославянската книжнина	183
<i>Юрген Фуксбауер (Германия). The Thracian and the Constantinopolitan</i> Life of Paraskeva of Epibatai	203
<i>Вася Велинова. Византйският екфразис и рецепцията му</i> в България през X–XIV век.....	211
<i>Марко Скарпа (Италия). Аскетико-монашески сборници</i> между България и Атон в XIV столетие	221
<i>Анисава Милтенова. Непроучен препис на Разказа</i> за Зографските мъченици.....	229
<i>Пламен Павлов. Българите и Печката патриаршия (XIV–XVIII в.)</i>	245
<i>Деница Петрова. Хипотези за произхода на Разказа</i> за учредяването на Българската и Сръбската патриаршия.....	257

АСКЕТИКО-МОНАШЕСКИ СБОРНИЦИ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И АТОН В XIV СТОЛЕТИЕ

Марко Скарпа (Италия)

От изключителната жизненост на манастирите по българските земи през XIV век ни остават няколко забележителни монументални доказателства: стенописите в Ивановските скални манастири свидетелстват например за една културна живост и рафинирана артистичност, свидетелство за една зряла духовност¹.

За Парорийския манастирски комплекс, основан от Григорий Синаит ок. 1330 г. и пазещ гроба му, нямаме никакво археологическо доказателство, въпреки внимателните проучвания, осъществени също и наскоро². Данните от манастира в Кефаларево, основан от Теодосий Търновски, ученик на Григорий, са съмнителни³. Засега бихме могли само да си представим сградите, които са били изградени с подкрепата на цар Иван Александър⁴, приятел на Теодосий и ктитор както на тези манастири, така и на тези в с. Иваново.

Въпреки това, важно свидетелство за духовния живот и за културната живост на тези монашески центрове е останало в ръкописите, които са се спасили от разрушенията на манастирите, извършвани от страна на османците през 60–70-те години на века; разрушение, което води до забрава, да се надяваме временна, на местата на тези манастири. Монасите, които са бягали от турската инвазия, са взели със себе си поне част от ръкописите, създадени и запазени в Парория и Кефаларево⁵. И днес те ни помагат да навлезем поне малко в духовния живот на тези манастири от XIV век.

Григорий Синаит е наистина централен фактор за монашеската духовност от този период. Както пише по този повод като синтез Риго: „го-

¹ Мавродинова 1989; Йорданов 2009.

² Лалчев 2012; Николов 2013: 101–140.

³ Спасова 1985.

⁴ Каллист I, Байер 2006: 208 [XVII]; Rigo 2002: 79–80

⁵ Scarpa 2011; Scarpa 2012; Scarpa 2012a.

лемият сезон на къснотизантската мистика се открива от тази фигура и в същото време е доминиран (както са предупреждавали съвременниците ѝ) от нея, тя е централна в гръцкия и славянския религиозен свят от тази епоха. Около Григорий, първо монах в Синай и Атон, после основател на манастир в България, в Парория, се формира една истинска школа, състояща се от ученици от гръцки и славянски произход, между които откриваме многобройни важни личности от този период: Калист I, Исидор II, Теодосий Търновски, Атанасий Метеорски.⁶

Така в славянските ръкописи от Парория и Кефаларево откриваме текстовете на Григорий Синаит, около който са се събирали монасите „като пчели около меда“. За духовното формиране на монасите от славянските езици се превеждат постепенно всичките му произведения, започвайки от *Глави върху молитвата*⁷. Те предлагат един строг монашески живот, характеризиращ се преди всичко с молитвата, осъществяваща се в общност; на литургичната молитва монасите се посвещаваха в повечето случаи заедно, но и в усамотението на собствената килия. Тази индивидуална молитва се изразява и чрез някои психо-физиологични методи (като позата на тялото, дишането, повторението на името на Исус), които са характерни точно за това ново монашеско движение⁸, утвърдило се в първата половина на XIV век и което с пристигането на Григорий в Парория се разпространява и в славянския свят, първо сред българите, а след това и сред сърбите.

Заедно с творбите на Григорий – истински баща на това монашеско движение – се превеждат и цяла серия от произведения на духовни отци и автори от IV до XIV век, според съветите за четива на самия Григорий⁹ и даже в разширен мащаб на тези съвети. И това свидетелства, че в тези манастири е имало ръкописи на гръцки език с тези произведения; че е имало монаси, знаещи двата езика, способни да превеждат; че е имало монаси от славянски произход, които са ги чели и разпространявали. Следователно едно високо културно и духовно ниво, както се споменава в началото.

Така за първи път в славянска среда се създава нов тип сборници, как-

⁶ “La grande stagione della mistica tardobizantina si inaugura ed è allo stesso tempo dominata (come avvertivano i suoi contemporanei) da questa figura, centrale nel mondo religioso greco e slavo dell’epoca. Attorno a Gregorio, primo monaco al Sinai e all’Athos, poi fondatore di un monastero in Bulgaria, a Paroria, si formò una vera e propria scuola composta di discepoli greci e slavi (tra i quali troviamo numerose personalità del periodo: Callisto I, Isidoro II, Teodosio di Tărnovo, Atanasio della Meteora)” (Rigo 2005: XV).

⁷ Beyer 1985: 81–88; Philokalia, IV: 80–88 = PG 150, 1329–1345.

⁸ Rigo 2002: 92–119; Rigo 2008: LXIX–LXXIX.

⁹ Григорий Синаит, De quietudine (Ad Niphonem) 11 (PG 150, 1324–1325).

то още през 1981 г. отбелязва Д. Богданович: „специфичног и најчешће променљивог садржаја, ти се кодекси разликују од оних стандардних, утвршћених зборника проповедничке или житијне књижевности који су се знатно пре XIV века формирали на јужнословенском терену превођељем сличних рукописних књига са грчког језика („Златоуст“, „Маргарит“ и сл.) или, чак самосталном компилацијом („Симеонов Златоструј“, на пример). Ти старији зборници били су састављени по календарском, празничком реду, те им је структура била на неки начин, литургијска“¹⁰.

Интересно е да се отбележи как този тип сборници изглежда се ражда на славјански, точно в България, започвайки от 30-те години на XIV век, за да се притече може би на помош на монасите, говорещи славјански езици¹¹, които по всяка вероятност не знаели гръцки език.

Средата в тези манастири със сигурност е тясно свързана с планината Атон. От Атон идва и Григорий с някои придружители, вероятно носещ със себе си някои ръкописи, очевидно на гръцки, и минал отново през Атон, преди да се установи окончателно в Парория. С атонските обители е имало със сигурност непрекъснат обмен. На Атон отива Теодосий след смъртта на Григорий и там събира освен свидетелства за живота и ученията на монасите, вероятно и други духовни текстове¹².

Както Теодосий, така и други монаси изоставят монашеския комплекс в Парория след смъртта на основателя, а също и поради все по-честите набези на турците, които настъпват. Между тях е бил и Роман от Видин¹³. Житията на Теодосий и на Роман свидетелстват за дълбоката връзка, която съществува в края на 40-те и през 50–60-те години между Парория и Атон, към които водят често пътищата на монасите, понякога за кратки, а друг път за по-дълги периоди.

Но културният и духовен обмен не е еднопосочен от Атон към българските манастири. Славянските монаси, произхождащи от български територии, носят със себе си също и нови преводи, които били преписани и разпространени на Атон. За това свидетелстват някои ръкописи, които постепенно, от 60-те години на XIV век нататък, съдържат някои произведения, които се откриват в българските ръкописи, заедно с другите. Става дума например за *Paris BNF Sl 8* (1355–65)¹⁴, *Атон Хил 455* (1360–70)¹⁵,

¹⁰ Богдановић 1981: 202.

¹¹ Kourilas, Halkin 1936: 90–91.

¹² Каллист I, Златарски 1904, 16–17 (n. 10).

¹³ Pavlikianov 2011: 182–185.

¹⁴ Martinov 1858: 42–45; Јовановић 1981: 306–308.

¹⁵ Богдановић 1978: 174–175. Датировка наша.

Белград НБС Рс 26 (1365–75)¹⁶, Деч 75 (1370)¹⁷. Тези ръкописи имат и нови характеристики. На първо място, редакцията е сръбска, въпреки че могат да се видят някои свидетелства за българска редакция. На второ място, тясното аскетично-монашеско съдържание на сборниците от Парория и Кефаларево се смесва с проповеднически, догматичен, каноничен и полемичен материал, който не сме срещали в други ръкописи.

Бих искал да се спра по-специално на наличието на полемични антилатински текстове. Обратно на моите очаквания, едно първо проучване на каталозите на атонските манастири или на ръкописите, присъстващи в други библиотеки и отнасящи се до Атон, показва, че наличието на антилатински богословски текстове (а не само полемични) в славянските ръкописи е определено ограничено.

Преди всичко ги откриваме в сръбското средище, свързано с Хилендарския манастир.

Освен това става дума за малко на брой специфични текстове, в определен смисъл оригинални, в които обаче славянският текст свидетелства за определени части или за етап от редакцията, различен от това, което познаваме в гръцкия текст.

По-специално в ръкописите *Атон Хил* 455 (1360–70) и *Деч* 75 (1370), които съдържат също и произведения, произхождащи от Парория или Кефаларево, откриваме и малка колекция от текстове, свързани с противопоставянето от 1234 г.¹⁸ В тях присъства и едно изказване от гръцка страна в последната част на дебата, което досега не познаваме на гръцки език.

С Хилендар е свързан и ръкопис *Деч* 88¹⁹ от началото на 60-те години, който съдържа първата редакция на *Слова показателни върху происхождения на Светия Дух* от Григорий Палама и *слова*та на Варлаам Калабриец, наскоро издадени от Йоанис Какридис и Лора Тасева²⁰; както е известно, особеността се състои във факта, че *Трактатите* на Палама са поместени тук в първата им редакция, която не е известна, освен в някои гръцки фрагменти.

Третото и последно богословско свидетелство против латините на славянски, датиращо от XIV век, е монументалният сборник от *Атон Хил* 474²¹ от 70–80-те години, който съдържа малката творба на Григорий Палама

¹⁶ Штавлъанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: 45–52.

¹⁷ Богдановић 2011, 283–294.

¹⁸ Stavrou 2007: 20–24.

¹⁹ Богдановић 2011: 353–356; Scarpa 2012: 72–76.

²⁰ Kakridis, Taseva 2014.

²¹ Богдановић 1978: 181; Scarpa 2012: 93–95.

Срещу Бекко и произведението на Нил Кавасила *За произхода на Светия Дух*, освен една богата антология на библейски и монашески текстове, които би трябвало да се изследват внимателно²². И тук текстовете на Нил съществуват в редакция, ненамерена досега на гръцки език и която аз твърдя, че предшества редакцията, изготвена за изданието от племенника – Николай Кавасила²³.

Поставя се въпросът за причината, поради която в началото на 60-те и през 80-те години на XIV век в сръбското средище на Атон, свързано с Хилендар, се чувства нужда да се преведат тези богословски текстове срещу латините, нужда, която не съществува в други славянски атонски общности, които дори не ще използват тези сръбски текстове²⁴. Не ми е известно Хилендарският манастир или дори само славянски монаси от Атон да са били въввлечени в богословски дебати, които през онези години са се провеждали в Константинопол²⁵. Напомняме обаче, че в годините на сърбокрацията на Атон, в които Протос е сърбин, естествено има едно цялостно въвличане на Атон²⁶, видно и от две писма, които папата изпраща до монасите от Атон през 1343 г.²⁷ (точно в разгара на паламитските спорове), и едно до гръцките монаси през 1367 г.²⁸ (по време на преговорите за обединение, водени в Константинопол с Павел, римски патриарх в Константинопол, бивш католически епископ на Смирна). И вероятно в този контекст трябва да се разглежда дейността по превода на текстове, макар и малко на брой, но с голямо значение.

Точно това наличие на антилатински текстове в атонските аскетико-монашески сборници свидетелства, че приемането на преведените в Парория и Кефаларево текстове се извършва първо от сръбската общност, свързана с Хилендар. Така тези сборници, насочени към образованието на монасите, се развиват и модифицират според изискванията на мястото и времето на монашеския живот, превръщайки се по този начин във важно свидетелство за различните духовни и културни средища.

²² Съчинения на Григорий Палама и Нил Кавасила се съдържат също така в ръкопис, който се пази в Москва ГИМ Син 383 (175).

²³ Скарпа 2014.

²⁴ Те се разпространяват в Русия именно поради богословските католико-православни диалози, които са актуални тогава (Scarpa 2012: 64–67).

²⁵ Kislas 2001: 26–40; Halecki 1930.

²⁶ Копан 1992.

²⁷ Baronius, Raynaldus, Laderchius 1880, 299 (1343, 19).

²⁸ Baronius, Raynaldus, Laderchius 1880a, 145 (1367, 9).

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић 1978: Богдановић, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд, 1978.
- Богдановић 1981: Богдановић, Д. Претече исихазма у српским зборницима XIV века. – *Cyrrillomethodianum*, 5, 1981, 202–207.
- Богдановић 2011: Богдановић, Д., Штавланин-Ђорђевић, Љ., Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Василев, Л. Цернић, М. Грозданивић-Пајић. *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књига прва, Београд, 2011 (Опис јужнословенских ћирилских рукописа, IV/1).
- Јовановић 1981: Јовановић, Т. Инвентар српских ћирилских рукописа Народне Нинлиотеке у Паризу. – *Археографски прилози*, 3 (1981), 299–331.
- Йорданов 2009: Йорданов, Ст. *Скалният манастир „Свети Архангел Михаил“ при село Иваново*. Варна, 2009.
- Каллист I, Байер 2006: Каллист I, Байер Х.-Ф.. *Житие и деятельность иже во святых отца нашего Григория Синаита*. Екатеринбург, 2006 (Тексты и исследования по духовной истории, 2).
- Каллист I, Златарски 1904: *Житіє и жизнь преподобнаго отца нашего Θεωδοσiя иже в Тръновѣ постничествовашиаго съписано светѣишимъ патріархомъ Кѡнстантіна града курь Калистомъ*. – *Сборник за народни умотворения*, 20, 1904, 1–41.
- Кораћ 1992: Кораћ, Д. *Света гора под српском влашћу, 1345–1371*. Београд, 1992 (Зборник радова Византолошког института, XXXI).
- Лалчев 2012: Лалчев, Д. *Исторически обекти и лингвистична хронотопия на исихазма в Източна Тракия. Актуализиран опит за локализиране на Синаитовия манастир от XIV век въз основа на житийната топонимия и крепостната система в Източна Тракия*. Част I. Велико Търново, 2012.
- Мавродинова 1989: Мавродинова, Л. *Ивановските скални църкви*. София, 1989.
- Николов 2013: Николов, М. *Исихазмът, св. Григорий Синаит и манастирите в Парория*. Бургас, 2013.
- Скарпа 2012: Скарпа, М. Аскетико-монашеские сборники XIV в.: содержание и среда составления. – *Palaeobulgarica*, 36, 2012, № 2, 45–52.
- Скарпа 2012а: Скарпа, М. Рукопис Деч. 75 и аскетско-монашки зборници XIV века. – В: *Дечани у светлу археографских истраживања. Зборник радова*, Београд, Народна Библиотека Србије, 2012, 115–119.
- Скарпа 2014: Скарпа, М. Славянский перевод творения св. Нила Кавасилы: новый взгляд на подлинник. – В: *Афон и славянский мир*. Сборник I. Материалы международной научной конференции, посвященной 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Белград, 16–18 мая 2013 г. Святая Гора Афон. Левшина, Ж. Л. (ред.). 2014, 256–261.
- Спасова 1985: Дамянова, М. (Спасова, М.) Към въпроса за местонахождението на Теодосиевия манастир. – В: *Търновска книжовна школа. Т. 4. Културно развитие на българската държава (края на XII–XIV в.)*. Материали от Четвъртия международен симпозиум, 16–18 октомври 1985 г., София, 1985, 334–340.

*Аскетико-монашески сборници между Бългaрия и Aтoн
в XIV столетие*

- Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: Штавланин-Ђорђевић, Љ., Гроздановић-Пајић, М., Цернић, Ј. *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. I. Београд, 1986 (Опис јужнословенских ћирилских рукописа, II). Београд, 1986.
- Baronius, Raynaldus, Laderchius 1880: Baronius, C., Raynaldus, O., Laderchius J. *Annales ecclesiastici denuo et accurate excusi, t. XXV (1334–1355)*. Barri-Ducis, Parisiis, Frigurgi, 1880.
- Baronius, Raynaldus, Laderchius 1880: Baronius, C., Raynaldus, O., Laderchius J. *Annales ecclesiastici denuo et accurate excusi, t. XXVI (1356–1396)*. Barri-Ducis, Parisiis, Frigurgi, 1880.
- Beyer 1985: Beyer, H.-V. *Gregorios Sinaïes Werke. Einleitung, kritische Textausgabe und Übersetzung*. Wien, 1985 (Habilitationsschrift).
- Halecki 1930: Halecki O. *Un empereur de Byzance à Rome*. Warszawa, 1930 (Travaux historiques de la Société des Sciences et des Lettres de Varsovie; vol. III).
- Kakridis, Taseva 2014: Kakridis, Y., L. Taseva. *Gegen die lateiner. Traktate von Gregorios Palamas und Barlaam von Kalabrien in kirchenslavischer Übersetzung*. Freiburg, 2014.
- Kislas 2001: Kislas T. *Nil Cabasilas. Sur le Saint-Esprit*. Paris, 2001.
- Kourilas, Halkin 1936: Kourilas E., F. Halkin. *Deux Vies de saint Maxime le Kausokalybe ermite au Mont Athos (XIVe s.)*. – *Analecta Bollandiana*, 54, 1936, 38–112.
- Martinov 1858: Martinof, I. *Les manuscrits slaves de la Bibliothèque impériale de Paris*. Paris, 1858.
- Pavlikianov 2011: Pavlikianov, K. The Mount Athos achivial and library evidence. The Bulgarian Monastic Presence on the Holy Mountain during the Middle Ages. Viewed through the Athonite Documentary and Literary Sources. – In: *Proceedings of the 22nd Internati al Congress of Byzantine Studies*. Sofia, 22–27 August 2011, I. Plenary papers, Sofia, 2011, 167–187.
- PG: Migne, J.-P. *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. 161 vv. Parisiis, 1857–1866. Philokalia: *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν*. I-V. Αθήναι, 1974–1976⁴.
- Rigo 2002: Rigo, A. *Gregorio il Sinaita, v: La théologie byzantine et sa tradition*. II. A cura di C. G. Conticello, V. Conticello. Turnhout, 2002, 35–122.
- Rigo 2005: Rigo, A. *Il monaco, la Chiesa e la liturgia. I Capitoli sulle gerarchie di Gregorio il Sinaita*. Firenze, 2005 (La mistica cristiana tra Oriente e Occidente 4).
- Rigo 2008: Rigo, A. *Mistici bizantini*. Torino, 2008.
- Scarpa 2011: Scarpa, M. Manoscritti di Paroria? – *Ricerche slavistiche*, 9/55, 2011, 205–213.
- Scarpa 2012: Scarpa, M. Gregorio Palamas slavo. La tradizione manoscritta delle opere. Recensione dei codici. Milano, 2012.
- Stavrou 2007: Stavrou, M. Introduction générale. – In: Blemmydés, N. *Œvres théologiques*. T. I (Sources Chrétiennes 517), Paris, 2007, 13–130.